

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

Συντελεστές έκδοσης πρακτικών

Επιστημονική επιμέλεια:

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

MARIA ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σελιδοποίηση – ηλεκτρονική επεξεργασία:

MARIA ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σχεδιασμός εξώφυλλου:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΠΠΟΣ

Εικόνα εξώφυλλου:

Πέλοπας, λεπτομέρεια από παράσταση αττικού ερυθρόμορφου αμφορέα. Περί το 410 π.Χ. Arezzo, Museo Archeologico Nazionale (πηγή: Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα 1996, εικ. 178, επεξεργασία: Γ. Κάππος).

ISBN 978-960-89611-6-6

2018 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Επιστημονική Επιτροπή

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ (Πρόεδρος)
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Αντιπρόεδρος)
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ
Επιγραφικό Μουσείου

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
(Πρόεδρος)
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Αντιπρόεδρος)
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ
Επιγραφικό Μουσείου

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΣΥΒΑ
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΡΙΤΖΙΛΑΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

Συνεργασθέντες φορείς

Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών
Επιγραφικό Μουσείο

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	ix
----------------------	----

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xiv
--------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

<i>Πρόλογος των επιμελητών</i>	3
<i>Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΛ)</i>	4

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Ανδρέας Ι. Ντάρλας <i>Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης</i>	9
Παρασκευή Ελεφάντη – Ελένη Παναγοπούλου <i>Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης</i>	21
Μιχάλης Γκαζής <i>Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων</i>	33
Αιμιλία Μπάνου <i>Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012</i>	47
Κωνσταντίνος Νικολέντζος – Σωτήρης Λαμπρόπουλος <i>Ο ποταμός Αλφειός σαν μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>	59
Ανδρομάχη Βασιλοπούλου – Στέφανος Κεραμίδας – Σοφία Σπυροπούλου <i>Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας</i>	79
Σοφία Βουτσάκη – Ιωάννα Μουτάφη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Δώρα Κονδύλη <i>Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου</i>	91
Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Σταυρούλα Γιαννούλη <i>Χελιδόνι Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή</i>	101
Κωνσταντίνα Ακτύπη <i>Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου</i>	111
Χριστοφίλης Μαγγίδης <i>Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012: Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα</i>	127
Δημήτρης Χατζηαγγέλου <i>Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρευτικότητα</i>	137

Λεωνίδας Σουχλέρης <i>Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας. Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο</i>	145
Λεωνίδας Σουχλέρης – Γαρυφαλλιά Σμέρου <i>Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας</i>	153
Σταμάτης Φριτζίλας – Θεώνη Χριστοφίλου – Αθανάσιος Βρεττός <i>Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία</i>	163
Σωκράτης Σ. Κουρσούμης – Μερκούριος Γεωργιάδης <i>Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου</i>	171
Β. ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	
Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012</i>	183
Σταμάτης Α. Φριτζίλας <i>Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011)</i>	191
Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ιφιγένεια Λεβέντη <i>Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας</i>	199
Γεώργιος Μοστράτος <i>Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση</i>	207
Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος – Ιωάννα Ευσταθίου <i>Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950, όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας</i>	217
Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου <i>Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο</i>	229
Φωτεινή Α. Μπαλλά <i>Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.)</i>	237
Γιάννης Λώλος <i>Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας</i>	249
Κατερίνα Τσάκα <i>Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.)</i>	259
Ελένη Σαρρή <i>Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος</i>	271
Γεωργία Ήβου <i>Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους</i>	285
Γιάννης Καρατζίκος <i>Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι</i>	299
Παναγιώτα Αναστασιάδου – Αφροδίτη Παχύγιαννη <i>Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή</i>	309
Βασίλειος Λαμπρινουδάκης – Ευάγγελος Καζολιάς – Παναγιώτα Αναστασιάδου <i>Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου</i>	319

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Μαρία Τσούλη – Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές</i>	329
Μαρία Τσούλη <i>Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών</i>	353
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο</i>	377
Δημήτριος Βλαχάκος <i>Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης</i>	397
Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική</i>	407
Αθανάσιος Θέμος – Ελένη Ζαββού – Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne <i>Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)</i>	421
Ελένη Ζαββού – Αθανάσιος Θέμος – Χρύσανθος Κανελλόπουλος <i>Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006</i>	425
Γιώργος Δουλφής <i>Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας</i>	435
Γρηγόρης Βαφειάδης <i>Χάλκινο tintinnabulum από την Αρχαία Σπάρτη</i>	453
Άρης Τσαραβόπουλος – Γκέλη Φράγκου – Ευάγγελος Κρουστάλης <i>«Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί</i>	457
Δημήτρης Σ. Σούρλας <i>«Τὰ δὲ Κύθηρα νήσος ἐστίν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού</i>	467
Kyriakos Psaroudakis <i>Fire sacrifices and enagismoi at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene</i>	483
Παναγιώτα Τσιλογιάννη <i>Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή</i>	491
Μαγδαληνή Βασιλειάδου <i>Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση</i>	501
Έλενα Κ. Παρτίδα <i>Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.</i>	511
Χρήστος Ματζάνας <i>Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας</i>	515
Μιχάλης Πετρόπουλος <i>Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας</i>	531
Αθανάσιος Ριζάκης – Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος – Ελένη Σιμώνη <i>Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών</i>	561
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας</i>	571
Christa Schauer <i>Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης</i>	585

Αγγελική Λαμπάκη <i>Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο</i>	595
Κατερίνα Τζαβελοπούλου <i>Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο</i>	607
Έλενα Κόρκα – Joseph L. Raif <i>Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας</i>	617
Έλενα Κόρκα – Αναγνώστης Αγελαράκης <i>Νέα στοιχεία περί της πώρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου</i>	627
Γκιώνη Μαρία <i>Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας</i>	635
Θεοτόκης Θεοδούλου <i>Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης</i>	649
Σταματούλα Μακρυπόδη <i>Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)</i>	655
Άννα Αλεξανδροπούλου <i>Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο</i>	663

Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νικόλαος Σιώμκος <i>Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας</i>	677
Susanne Metaxas <i>Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή</i>	689
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος <i>Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας</i>	701
Μιχάλης Κάππας <i>Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας</i>	709
Νικόλαος Ζίας – Μαρία-Χρυσούλα Στάικου – Κωνσταντίνος Πάντος – Κωνσταντίνα-Παρασκευή Δουβόγιαννη <i>Νικόαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι. Ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος</i>	727
Ιωάννα Αγγελοπούλου – Σοφία Κίγκα – Ελένη Ταβουκτσή <i>Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης</i>	737
Αναστασία Κουμούση <i>Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του</i>	747
Αναστασία Λερίου – Ελένη Γ. Μανωλέσσου <i>Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου</i>	761
Αμαλία Ανδρουλιδάκη – Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Αντωνία Μαρδά-Στυψιανού – Αναστασία Τσακμάκη <i>Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού</i>	771
Ιωάννα Καράνη <i>Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου</i>	781
Ελένη Γεωργούλη <i>Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄</i>	791

Αναστασία Λερίου – Νικήτας Πάσσαρης <i>Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα</i>	801
Έλλη Τζαβέλλα <i>Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης</i>	811
Alexandra Konstantinidou <i>Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfosi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia</i>	825
Νικόλαος Βασιλάκης <i>Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας</i>	835
Δ. ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ: ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ	
Αθανάσιος Θέμος – Νικολέττα Κουλογεωργίου <i>Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης</i>	855
Αθανάσιος Θέμος– Αλέξανδρος Στρατής <i>Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επισημάνσεις και παρατηρήσεις</i>	861
Σταύρος Δ. Γιαννόπουλος <i>«Γή και ύδωρ» ως αιτία δικαστικής διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακώνων</i>	869
Γιάννης Χαιρετάκης <i>«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα</i>	879
Μηλιά Γιαννακούλη <i>Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος</i>	889
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας</i>	897
Ολυμπία Βικάτου <i>Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς</i>	905
Yannis Lolos – Cees Passchier – Gül Sürmelihindi <i>Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis</i>	915
Άννα Σφήκα <i>Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου</i>	923
Ανδριάνα Κώτση – Παρασκευή Αρμένη <i>Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας</i>	937
Γιώργος Β. Νικολάου <i>Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835)</i>	947

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αγελαράκης Αναγνώστης
Professor of Anthropology
Adelphi University
agelarakis@adelphi.edu

Αγγελοπούλου Ιωάννα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
ioanna@castello.gr

Ακτύπη Κωνσταντίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Αλεξανδροπούλου Άννα
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
anna.alexandropoulou@hol.gr

Αναστασιάδου Παναγιώτα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου
anast_you@yahoo.com

Ανδρουλιδάκη Αμαλία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης
Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
aandroulidaki@culture.gr

Αρμένη Παρασκευή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
timandra13@hotmail.com

Ασλαματζίδου-Κωστούρου Ζωή
Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
nikos_zoe_k@hotmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Μαγδαληνή
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
magdavasi@yahoo.gr

Βασιλογάμβρου Αδαμαντία
Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Βασιλοπούλου Ανδρομάχη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
avasilopoulou@culture.gr

Βαφειάδης Γρηγόρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
gvafeiadis@culture.gr

Βικάτου Ολυμπία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος
olvikatou@yahoo.gr

Βλαχάκος Δημήτριος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Dvlachakos@hotmail.com

Βουτσάκη Σοφία
Professor of Greek Archaeology
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Βρεττός Αθανάσιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
jahlive1985@hotmail.com

Γεωργιάδης Μερκούριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Honorary Research Fellow
University of Nottingham
merkourisgeorgiadis@hotmail.com

Γεωργούλη Ελένη
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
lneg77@gmail.com

Γιαννακούλη Μηλιά
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
milgiannakouli@gmail.com

Γιαννόπουλος Σταύρος
Δρ. Αρχαίας Ιστορίας
Ειδικός Γραμματέας Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών
gianno75@hotmail.com

Γιαννούλη Σταυρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
efahle@culture.gr

Γκαζής Μιχάλης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Γκιώνη Μαρία
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Δουβόγιαννη Κωνσταντίνα-Παρασκευή
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
cv98188@yahoo.gr

Δουλφής Γεώργιος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ελευθερίου Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Ελεφάντη Παρασκευή
Δρ. Αρχαιολόγος
The Malcolm H. Wiener Laboratory for
Archaeological Science, A.S.C.S.A.
paraskevielefanti@gmail.com

Ευσταθίου Ιωάννα
Αρχαιολόγος-Σπηλαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
gianna_efstathiou@yahoo.gr

Ζαββού Ελένη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Ζίας Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ήβου Γεωργία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
g_inou@yahoo.gr

Θέμος Αθανάσιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Θεοδούλου Θεοτόκης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
t_theotokis@hotmail.com

Καζολιάς Ευάγγελος
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Κανελλόπουλος Χρυσάνθος
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
chrys_kane@arch.uoa.gr

Κάππας Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Καράνη Ιωάννα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Αναστύλωσης Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ikarani@tee.gr

Καραπαναγιώτου Άννα Βασιλική
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagiotou@culture.gr
akarapanagiotou@gmail.com

Καρατζίκος Ιωάννης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ikaratzikos@yahoo.gr

Κεραμίδας Στέφανος
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
efakyk@culture.gr

Κίγκα Σοφία
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
sofiakiga2005@hotmail.com

Κονδύλη Δώρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
dorakondyli@yahoo.gr

Κόρκα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ekorka@culture.gr

Κουλογεωργίου Νίκη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikiklg6@yahoo.gr

Κουμούση Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
anitakoumousi@yahoo.gr

Κουρσούμης Σωκράτης
 Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
 Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
 Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 skoursoumis@yahoo.gr

Κρουστάλης Ευάγγελος
 Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 e_kroustalis@yahoo.gr

Κώτση Ανδριάννα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 andekot@yahoo.gr

Λαμπάκη Αγγελική
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 agelika_l@yahoo.co.uk

Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
 Ομότιμος Καθηγητής
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 labrin@otenet.gr

Λαμπρόπουλος Σωτήρης
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
 Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 sotiris.lambropoulos@gmail.com

Λεβέντη Ιφιγένεια
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 levnic@hol.gr

Λεβεντούρη Ζαχαρούλα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 zleventouri@culture.gr

Λερίου Αναστασία
 Δρ. Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 nleriou@yahoo.gr

Λώλος Γιάννης
 Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 ylolos@otenet.gr

Μαγγίδης Χριστοφίλης
 Καθηγητής Κλασικών Σπουδών
 Dickinson College
 maggidic@dickinson.edu

Μακρυπόδη Σταματούλα
 Αρχαιολόγος
 Νομισματικό Μουσείο
 stmakrypodi@yahoo.gr

Μαλαπάνη Ευαγγελία
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
 emalapani@gmail.com

Μαλτέζου Αφροδίτη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 afrmaltezou@gmail.com

Μανιάκη Άρτεμις
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
 artemismaniaki@yahoo.gr

Μανωλέσσου Ελένη
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 manoleso@otenet.gr

Μαρδά-Στυψιανού Αντωνία
 Αρχιτέκτων-Μηχανικός, MSc
 taniamarda@yahoo.com

Ματζάνας Χρήστος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 chmatzanas@culture.gr

Μοστράτος Γεώργιος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
 georgios_mostratos@yahoo.co.uk

Μουτάφη Ιωάννα
 Δρ. Αρχαιολόγος
 University of Cambridge
 imoutafi@yahoo.gr

Μπαλλά Φωτεινή
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 fbala@uoa.gr

Μπάνου Αιμιλία
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
 eban@otenet.gr

Νικολάου Γεώργιος
 Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
 Ελληνικής Ιστορίας
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 g_v_nikolaou@hotmail.com

Νικολέντζος Κωνσταντίνος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 knikolentzos@culture.gr

Ντάρλας Ανδρέας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Παναγοπούλου Ελένη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
elenipanaagoroulou@yahoo.com

Πάντος Κωνσταντίνος
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Κάστρων Πυλίας
konstantinos.pantos@gmail.com

Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος
Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός
Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας, Καμενίτσα Αχαΐας
insti.gr@gmail.com

Παρτίδα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών
amazonp207@gmail.com

Πάσσαρης Νικήτας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
nikitas.passaris@hotmail.com

Παχύγιαννη Αφροδίτη
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
efaarg@culture.gr

Πετρόπουλος Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Ραπτόπουλος Σωτήριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@yahoo.com

Ριζάκης Αθανάσιος
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
arizakis@yahoo.com

Σαρρή Ελένη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Σιμώνη Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
hsimoni@upatras.gr

Σιώμκος Νικόλαος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκος Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nekskag@yahoo.gr

Σμέρου Γαρυφαλία
Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
garifalia.smerou@gmail.com

Σούρλας Δημήτρης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Σουχλέρης Λεωνίδας
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsoukleris@gmail.com

Σπυροπούλου Σοφία
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sspiropoulou@culture.gr

Στάικου Μαρία-Χρυσούλα
Αρχαιολόγος
marisa_stk@yahoo.com

Στρατής Αλέξανδρος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
alstratis@yahoo.gr

Σφήκα Άννα
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
annasfika@gmail.com

Ταβουκτσή Ελένη
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
elenitavouktsi@yahoo.gr

Τζαβέλλα Έλλη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
ellitzav@gmail.com

Τζαβελοπούλου Κατερίνα
Δρ. Αρχαιολόγος
katerinatav@hotmail.com

Τσάκα Κατερίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ktsaka@gmail.com

Τσακμάκη Αναστασία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
tasatsakmaki@yahoo.gr

Τσαραβόπουλος Άρης
Αρχαιολόγος
aristsaravopoulos@hotmail.com

Τσιλογιάννη Παναγιώτα
Δρ. Αρχαιολόγος
ptsilogianni@gmail.com

Τσούλη Μαρία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Φράγκου Γκέλυ
Αρχαιολόγος
gelyfragoy11@hotmail.com

Φριτζίλας Σταμάτης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Χαιρετάκης Γιάννης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
yannischairetakis@gmail.com

Χατζηαγγέλου Δημήτρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
hatziangelu@yahoo.com

Χριστοφίλου Θεώνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Konstantinidou Alexandra
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
alexandra.archeo@gmail.com

Metaxas Susanne
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Passchier Cees
Professor
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
cpasschi@uni-mainz.de

Prent Mieke
Δρ. Αρχαιολόγος
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl

Psaroudakis Kyriakos
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
kyrpsar@gmail.com

Rife Joseph L.
Associate Professor
Vanderbilt University
joseph.rife@vanderbilt.edu

Schauer Christa
Δρ. Αρχαιολόγος
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
christa.schauer@oeai.at

Thorne Stuart
Αρχαιολόγος
Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών
stuartthorne@cybercom.net

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ActaPraehistA</i>	<i>Acta praehistorica et archaeologica</i>
AΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>Agora</i>	<i>The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i>
<i>AntDenk</i>	<i>Antike Denkmäler</i>
<i>AntJ</i>	<i>The Antiquaries Journal</i>
AR	<i>Archaeological Reports (Supplement to JHS)</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CArchJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CÉFR	<i>Collection de l'École française de Rome</i>
<i>Corinth</i>	<i>Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CR	<i>Classical Review</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
EEBM	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
ÉPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i>
Έργον	<i>Τὸ Ἔργον τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
INJ	<i>The Israel Numismatic Journal</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JIAN	<i>Journal international d'archéologie numismatique</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MBHA	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul: Beiheft</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
MMAI	<i>Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
PoDIA	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i>
TAPhA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Πρόλογος των επιμελητών

Το Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1), που διοργάνωσαν από κοινού το Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιγραφικό Μουσείο) και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών – Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α.), πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2012. Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι συμμετείχαν με περισσότερες από 150 προφορικές και αναρτημένες ανακοινώσεις, προσφέροντας ένα πανόραμα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ήδη πραγματοποιήθηκε η Β΄ Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα (1-4 Νοεμβρίου 2017). Η παρούσα έκδοση, την οποία συντόνισαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (ΕΦ.Α.ΑΡΚ.) και το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, εγκαινιάζει τη σειρά των Πρακτικών των συνεδρίων αυτών.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου ακολουθήθηκε η σειρά του προγράμματος του συνεδρίου, με χρονολογική διαίρεση σε περιόδους (Προϊστορικό Τμήμα, Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα, Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα), γεωγραφική διαίρεση σε νομούς (Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλία, Κορινθία) και, τέλος, το ειδικό θέμα του συνεδρίου με τίτλο «Υδάτινοι Πόροι». Ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την έγκαιρη αποστολή των κειμένων και την κατανόησή τους για την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκδοσης. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Σοφία Ανδρικοπούλου, που ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη για λογαριασμό της ΕΦ.Α.ΑΡΚ., τις κ.κ. Βασιλική Καραγιάννη, Δήμητρα Οικονόμου, Ευτέρπη Ράλλη και Μαρία Σοφικίτου, που εργάστηκαν στη μορφοποίηση των κειμένων, και τον κ. Γιώργο Κάππο, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο του τόμου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να επιβεβαιώσει την πεποίθησή μας ότι το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο αποτελεί θεσμό ζωντανό και αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο. Ευχόμαστε οι συναντήσεις του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να συνεχίσουν να προσελκύουν τη συμμετοχή των επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και το ενδιαφέρον του ευρύτερου επιστημονικού κοινού.

Κλείνοντας, αφιερώνουμε τον τόμο αυτό στη μνήμη της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, που με θέρμη υποστήριξε και προώθησε τον θεσμό του ΑΕΠΕΛ.

Δρ. Ελένη Ζυμή

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Δρ. Μαρία Ξανθοπούλου

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Το κουβάρι των μυθικών απαρχών της Πελοποννήσου άρχισε να ξετυλίγεται όταν ο νεαρός Πέλοπας, του οποίου η μορφή, όπως απεικονίζεται σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 410 π.Χ., αποτέλεσε το εμβληματικό μοτίβο του έντυπου υλικού του συνεδρίου, νίκησε στη γνωστή αρματοδρομία τον Οινόμαο, βασιλιά της Πίσσας και κέρδισε ως σύζυγο την Ιπποδάμεια, κόρη του βασιλιά.

Σήμερα, σε αυτό τον χώρο, στην καρδιά του Μοριά, ξεκινά ένα διεθνές συνέδριο που στόχο έχει να δημοσιοποιήσει, όχι μόνο στο ειδικό αλλά και στο ευρύ κοινό, πτυχές από το πολυσχιδές έργο της αρχαιολογικής έρευνας στη γεωγραφική ενότητα της Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που διοργανώνουν από κοινού περιφερειακές και ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού και το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στο συνέδριο θα παρουσιαστούν πάνω από 150 πρωτότυπες ανακοινώσεις που καλύπτουν το ευρύ φάσμα του εντοπισμού, της αποκάλυψης, ανασκαφής, τεκμηρίωσης, προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιοτήτων από τις απαρχές της ανθρώπινης παρουσίας στη γη του Πέλοπα έως και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους. Η εικονική μας πλοήγηση σε ιστορικούς τόπους της Πελοποννήσου θα περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς από την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έως τα παλαιολιθικά κατάλοιπα και την έρευνα σπηλαίων της λακωνικής Μάνης, από το έργο αποκατάστασης των μνημείων του Ασκληπιείου της Επιδαύρου έως τις πρόσφατες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, από τα νέα στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στην Αρκαδία κατά τη βυζαντινή περίοδο έως τις αναστηλώσεις στις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μεθώνης. Στους σταθμούς της περιήγησής μας περιλαμβάνονται και οι νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στις Περιφερειακές Ενότητες Αρκαδίας, Κορινθίας και Λακωνίας με αφορμή το τεχνικό έργο της κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού της Πελοποννήσου καθώς και τα σημαντικά μουσειακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Όλο αυτό το πολυσχιδές ερευνητικό έργο στηρίζεται στην επίμονη προσπάθεια διαφόρων φορέων του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Κατ' αρχήν και κατά κύριο λόγο στο στελεχιακό δυναμικό των Περιφερειακών Υπηρεσιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, των Εφορειών, δηλαδή, Προϊστορικών – Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σημαντική, εξάλλου, είναι η πολύχρονη ερευνητική δουλειά που επιτελούν αρχαιολογικά τμήματα Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της χώρας μας, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο αλλά και επιστημονικές επιτροπές του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Η καταγραφή, τεκμηρίωση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της χώρας μας δεν αποτελεί μοναδικό προνόμιο των αρχαιολόγων αλλά βασίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία που δένει αρμονικά παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους με τις νέες τεχνολογίες αποδεικνύοντας ότι η αρχαιολογία, η έρευνα δηλαδή του παρελθόντος είναι μία ζωντανή δραστήρια επιστήμη με μέλλον. Συντηρητές, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι μηχανολόγοι, σχεδιαστές, τοπογράφοι, διοικητικοί υπάλληλοι, φύλακες και εργάτες είναι πολύτιμοι συνεργάτες μας σε αυτήν την προσπάθεια. Θα επιτρέψετε σε εμάς τους αρχαιολόγους να διατηρήσουμε το μοναδικό προνόμιο να συνιστούμε το δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στα κατάλοιπα του παρελθόντος και στην κοινωνία του παρόντος. Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ ειδικά σε μία ομάδα συνέδρων, στους νέους επιστήμονες με ειδικές σπουδές και γλωσσομάθεια, πολίτες της Ελλάδας και της Ευρώπης, που παραμένουν και

δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια και όχι στην πρωτεύουσα και υποστηρίζουν το έργο μας.

Το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της πολιτείας όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ευχαριστούμε θερμά το Υπουργείο μας και ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνο Τζαβάρα για την οικονομική υποστήριξη του εγχειρήματος, από την οποία καλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έντυπου υλικού στους φακέλλους που μοιράστηκαν στους συνέδρους, η ενίσχυση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων των αιθουσών και η μεταφορά των συνέδρων στην αρχαιολογική εκδρομή της Κυριακής. Ως σημαντικότερο θεσμό για τις πολιτιστικές δράσεις της Περιφέρειας Πελοποννήσου χαρακτήρισε τη διεθνή αυτή συνάντηση ο κ. Πέτρος Τατούλης, Περιφερειάρχης Πελοποννήσου, ο οποίος υποστηρίζει με θέρμη και δημοσίως το έργο που επιτελούν οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες. Εκ μέρους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Πελοποννήσου και στον Πρόεδρο της κ. Παναγιώτη Νίκα, Δήμαρχο Καλαμάτας, για τη χορηγία των αναψυκτικών καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου. Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό και αγάπη ανέλαβε ένα μέρος της διοργάνωσης του Συνεδρίου ο Δήμος Τρίπολης παραχωρώντας φιλοκερδώς το σύνολο των χώρων του Πνευματικού Κέντρου για τέσσερις ημέρες και προσφέροντας τη δεξίωση και τη μουσική βραδιά με το Δώρο Δημοσθένους το Σάββατο βράδυ, μετά από τη λήξη των εργασιών. Θα ήθελα προσωπικά να ευχαριστήσω για τις ενέργειές τους το Δήμαρχο Τρίπολης κ. Γιάννη Σμυρνιώτη, την Αντιδήμαρχο και Πρόεδρο του Νομικού Προσώπου του Δήμου κα Χριστίνα Ζαμπαθά και τον υπάλληλο του Δήμου κ. Θόδωρο Τσιάμη. Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχάσουμε να αναφέρουμε και επαγγελματίες της πόλης μας που υποστήριξαν οικονομικά το εγχείρημά μας και συγκεκριμένα το τουριστικό γραφείο Παναγιώτης Καπόγιαννης, τα Λατομεία Λαρσινός, το Ράδιο Ταξί Άγιος Χριστόφορος, την εταιρεία πληροφοριακών συστημάτων Βράτιμος – Δούλος, το μεζεδοπωλείο Χοές, το βιβλιοπωλείο Πάπυρος, το φωτοτυπείο Φανής Παπαντωνίου και το οινοποιείο Σπυρόπουλου.

Το Συνέδριο διαρθρώνεται σε τρία ξεχωριστά τμήματα που λαμβάνουν χώρα παράλληλα σε τρεις αίθουσες: στο Προϊστορικό Τμήμα, στο Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα και στο Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα. Οι συνεδρίες των τμημάτων αυτών συντονίζονται από Προεδρεία που απαρτίζονται από Εφόρους Αρχαιοτήτων, εν ενεργεία και επίτιμους, πανεπιστημιακούς δασκάλους και διευθυντές ξένων αρχαιολογικών σχολών, έγκριτους επιστήμονες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρότασή μας για να συμβάλλουν με το κύρος τους στην επιτυχή έκβαση του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για αυτό.

Όταν πριν από δύο μήνες εισηγήθηκα στους συναδέλφους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής να αναλάβει η ΛΘ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων το μεγάλο βάρος της τελικής προετοιμασίας του συνεδρίου γνώριζα πολύ καλά ότι το στελεχειακό δυναμικό της Υπηρεσίας μπορεί να τα φέρει άσφουγ εις πέρας με το δύσκολο έργο του τελικού σταδίου της διοργάνωσης. Στην Ελένη Χαλκίδη, στη Γεωργία Παπαδοπούλου, στη Βίκυ Καραγιάννη και στο Γιώργο Κάππο οφείλω πολλά ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Η έναρξη του συνεδρίου για το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» συμπίπτει με μία σημαντική ημέρα για το μέλλον της χώρας. Από αυτήν εδώ την αίθουσα, από την καρδιά της Πελοποννήσου στέλνεται στο ελληνικό και στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ένα ηχηρό μήνυμα αισιοδοξίας. Είναι το μήνυμα της επιστημονικής συνεργασίας, της ομαδικής δουλειάς, της αφοσίωσης στο καθήκον και της προσήλωσης στους υψηλούς στόχους που υπηρετεί η αρχαιολογική επιστήμη.

*Δρ. Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του ΑΕΠΕΛΙ*

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

*Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης**

Η χερσόνησος της Μάνης είναι η περιοχή της Ελλάδας που έχει διασώσει ίσως τα περισσότερα κατάλοιπα της παλαιολιθικής εποχής, προφανώς χάρη στην ύπαρξη μεγάλου αριθμού σπηλαίων που περιέχουν επιχώσεις αυτής της εποχής. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σημαντικό σύνολο παλαιολιθικών θέσεων, συγκεντρωμένων σε τόσο μικρή έκταση.

Πράγματι, στους κατακόρυφους ψηλούς γκρεμούς που δεσπόζουν πάνω από τη θάλασσα, σε όλο το μήκος της δυτικής ακτής της χερσονήσου, ανοίγονται πολυάριθμα σπήλαια¹. Κάποια είναι πολύ μεγάλα, με εντυπωσιακό λιθωματικό διάκοσμο, όπως τα ονομαστά σπήλαια του Διρού, ενώ τα περισσότερα είναι μικρά, βάθους λίγων δεκάδων μέτρων. Τα σπήλαια αυτά είχαν κατοικηθεί σε όλες τις περιόδους του παρελθόντος, από την παλαιολιθική εποχή ως το πρόσφατο παρελθόν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει το γεγονός ότι όλα σχεδόν περιέχουν ίχνη παλαιολιθικής χρήσης. Η μεγάλη πυκνότητα αυτών των καταλοίπων καθιστά τη χερσόνησο της Μάνης ένα εξαιρετικά σημαντικό πεδίο έρευνας, πρόσφορο για τη μελέτη της παλαιολιθικής εποχής και συγχρόνως για την ανάπτυξη της παλαιολιθικής αρχαιολογίας στη χώρα μας.

Η αρχαιολογική έρευνα

Παλαιότερη σύντομη έρευνα στη θέση Απήδημα είχε φέρει στο φως δύο ανθρώπινα κρανία που ανήκουν σε μορφές προγενέστερες του *Homo sapiens*, καθώς και μία γυναικεία ταφή που περιείχε έναν ακέφαλο σκελετό, πιθανόν της Ανώτερης Παλαιολιθικής².

Η αρχαιολογική διερεύνηση της παλαιολιθικής εποχής στη Μάνη ξεκίνησε το 1993. Πιο συγκεκριμένα, από το 1993 ως το 2006 διενεργήθηκε η ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια, η οποία έφερε στο φως πολλά στοιχεία για τη Μέση Παλαιολιθική³. Από το 1999 ως το 2005 επιχειρήθηκε η καταγραφή και μελέτη των σπηλαίων της Μάνης, κυρίως αυτών που διασώζουν αρχαία κατάλοιπα. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας εξερευνήθηκαν και μελετήθηκαν πολλές δεκάδες σπήλαια, από τα οποία τουλάχιστον 50 περιέχουν πλειστοκαινικές επιχώσεις με παλαιολιθικά κατάλοιπα⁴. Σε 6 από αυτά, στον όρμο του Οιτύλου και λίγο βορειότερα, έγιναν μικρές δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέδωσαν ευρήματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Πιο συγκεκριμένα, δοκιμαστικές τομές έγιναν στα σπήλαια Κολομίνιτσα, Καστάνης, Σκοινί 3 και 4, Τριψάνα και Μελιτζιά (εικ. 1).

Οι πρόδρομες αυτές έρευνες κατέδειξαν τη μεγάλη πυκνότητα των παλαιολιθικών σπηλαίων, ενώ συγχρόνως έδωσαν πολύτιμα προκαταρκτικά στοιχεία για την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μάνη. Η λογική τους συνέχεια ήταν ένα καλά οργανωμένο ερευνητικό πρόγραμμα για τη συστηματική διερεύνηση της εν λόγω περιόδου, δεδομένου ότι για τη Μέση Παλαιολιθική υπήρχαν ήδη στοιχεία από την ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκαν τρία σπήλαια, οι επιχώσεις των οποίων, συνολικά, έχουν διασώσει κατάλοιπα από όλες τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τα σπήλαια αυτά είναι η

* Οι πολύχρονες έρευνες στα σπήλαια της Μάνης υποστηρίχτηκαν γενναιόδωρα από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, το Institute for Aegean Prehistory και το Ίδρυμα Ψύχα, προς τα οποία απευθύνονται θερμές ευχαριστίες.

¹ Μπασιάκος 1993.

² Πίτσιος 2000. Harvati κ.ά. 2011.

³ Ντάρλας 1999. Darlas – De Lumley 2004.

⁴ Ντάρλας 2007.

Μελιτζιά, η Κολομίνιτσα και το Σκοινί 2. Πιο συγκεκριμένα, επιλέχτηκε το σπήλαιο Μελιτζιά για τη διενέργεια της κύριας συστηματικής ανασκαφής, ενώ τα άλλα δύο προορίζονται για συμπληρωματικές έρευνες: η Κολομίνιτσα για τη διερεύνηση των αρχαιότερων φάσεων, οι οποίες δεν είναι βέβαιο ότι αντιπροσωπεύονται στη Μελιτζιά, και το Σκοινί 2 για τη διενέργεια δειγματοληψίας για εργαστηριακές αναλύσεις, με σκοπό να αντληθούν στοιχεία για το παλαιοπεριβάλλον.

Πράγματι, το 2009 άρχισε η συστηματική ανασκαφή του σπηλαίου Μελιτζιά, ενώ το 2011 ξανανοίχτηκε η παλαιότερη δοκιμαστική τομή στο σπήλαιο Κολομίνιτσα, προκειμένου να συνεχιστεί σε μεγαλύτερο βάθος. Μολονότι οι ανασκαφές αυτές βρίσκονται ακόμη στα πρώτα τους στάδια, έχουν ήδη αρχίσει να αποδίδουν πολύτιμα στοιχεία για την υπό διερεύνηση εποχή.

Στη Μελιτζιά, μετά την αφαίρεση των ανώτερων αναμοχλευμένων αποθέσεων, άρχισαν να ανασκάπτονται στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, τα οποία χρονολογούνται από το 21.000 έως το 9000 π.Χ. περίπου⁵. Η οριζόντια λεπτομερής ανασκαφή αποκαλύπτει επάλληλα δάπεδα κατοίκησης και φέρνει στο φως αξιόλογα στοιχεία γι' αυτή την εποχή.

Στην Κολομίνιτσα συνεχίζεται η παλαιότερη δοκιμαστική τομή. Το σπήλαιο αυτό περιέχει μεγάλου πάχους στρωματογραφική ακολουθία που ξεκινά από τη Μέση Παλαιολιθική και φτάνει ως την ύστερη Ανώτερη Παλαιολιθική. Η πλέον ενδιαφέρουσα ως τώρα διαπίστωση είναι ότι περιέχει στρώματα που αντιστοιχούν στη μετάβαση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική. Η διαπίστωση αυτή προσδίδει ιδιαίτερη σπουδαιότητα στο εν λόγω σπήλαιο και ανοίγει νέες προοπτικές για τη συστηματική ανασκαφική του διερεύνηση, η οποία αναμένεται να δώσει πολύτιμα στοιχεία για τη μετάβαση από τη μια περίοδο στην άλλη, καθώς και για τη διαδοχή του Ανθρώπου του Νεάντερταλ από τον *Homo sapiens* στη Μάνη και την Ελλάδα γενικότερα, συμβάλλοντας στη διερεύνηση αυτού του εξαιρετικά ενδιαφέροντος και πολυσυζητημένου θέματος.

Παράλληλα με αυτές τις έρευνες που γίνονται στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Μάνης, λίγο μακρύτερα, στο ΒΑ άκρο της, η ανασκαφή του σπηλαίου Λακωνίς απέδωσε κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής⁶.

Συνολικά, οι πολύχρονες αυτές έρευνες έχουν αποφέρει ως τώρα στοιχεία για τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική, μια περίοδο σχεδόν 100.000 ετών, κατά την οποία έζησαν δύο είδη Ανθρώπου: οι Άνθρωποι του Νεάντερταλ και οι Ανατομικά Σύγχρονοι Άνθρωποι (*Homo sapiens*), οι οποίοι είδαν την έκταση και το τοπίο της Μάνης να αλλάζουν δραματικά, ακολουθώντας τις διαδοχικές εναλλαγές παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων.

Μέση Παλαιολιθική

Τα στοιχεία για τη Μέση Παλαιολιθική προέρχονται από την ανασκαφή στα Καλαμάκια, ένα σχετικά μικρό σπήλαιο στην είσοδο του όρμου του Οιτύλου, το οποίο διασώζει επίχωση πάχους πάνω από 7 μέτρα, από τα οποία περίπου 4 μέτρα περιέχουν αρχαιολογικά στρώματα (εικ. 2). Το σπήλαιο κατοικήθηκε κατά την περίοδο πριν από 100.000 – >39.000 χρόνια και οι αποθέσεις του καλύπτουν όλη σχεδόν τη Μέση Παλαιολιθική⁷.

Περιβαλλοντικά στοιχεία

Τα δεδομένα από τη μελέτη της πανίδας και οι παλυνολογικές αναλύσεις μαρτυρούν ότι κατά τη Μέση Παλαιολιθική, δηλαδή στο πρώτο μισό της τελευταίας παγετώδους περιόδου, το κλίμα της Μάνης παρέμενε ήπιο χάρη στη νότια γεωγραφική θέση της και στην άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα, ενώ όλη σχεδόν η χερσόνησος είχε αρκετή φυτική κάλυψη (κυρίως

⁵ Ωστόσο, στη στρωματογραφία υπάρχει ένα κενό μεταξύ 19.000 και 11.500 π.Χ. περίπου.

⁶ Panagoroulou κ.ά. 2004. Harvati κ.ά. 2003.

⁷ De Lumley – Darlas 1994.

θαμνώδη), συντηρώντας έτσι σημαντικό αριθμό ζωικών ειδών, με ποικίλες οικολογικές απαιτήσεις.

Η ανασκαφή έφερε στο φως πολυάριθμα κατάλοιπα μεγάλων θηλαστικών που ανήκουν σε 17 είδη, ενώ το κοσκίνισμα των χωμάτων απέδωσε, επίσης, πολλά κατάλοιπα μικρών σπονδυλωτών που αντιπροσωπεύουν 60 είδη (Πίν. 1). Τα ευρήματα αυτά συμβάλλουν στη γνώση των περιβαλλοντικών συνθηκών⁸.

Σαρκοβόρα	Τρωκτικά	Ερπετά	Πτηνά
<i>Ursus arctos</i>	<i>Sciurus vulgaris</i>	<i>Testudomarginata</i>	<i>Puffinus puffinus</i>
<i>Panthera pardus</i>	<i>Myoxus glis</i>	<i>Testudo hermani</i>	<i>Accipiter nisus</i>
<i>Lynx lynx</i>	<i>Apodemus sp.</i>	<i>Scincidae indet.</i>	<i>Falco cf. vespertinus</i>
<i>Felis silvestris</i>	<i>Apodemus mystacinus</i>	<i>cf. Tarentola sp.</i>	<i>Alectoris graeca</i>
<i>Canis lupus</i>	<i>Cricetulus migratorius</i>	<i>Lacertidae indet.</i>	<i>Coturnix coturnix</i>
<i>Vulpes vulpes</i>	<i>Microtus arvalis</i>	<i>Lacerta sp.</i>	<i>Eudromias morinellus</i>
<i>Martes sp.</i>	<i>Microtus guentheri</i>	<i>Anguis fragilis</i>	<i>Chlidonias sp.</i>
<i>Mustela sp.</i>	<i>Microtus thomasi</i>	<i>Pseudopus cf. apodus</i>	<i>Columba livia/oenas</i>
	<i>Chionomys nivalis</i>	<i>Pseudopus sp.</i>	<i>Otus scops</i>
Προβοσκιδωτά		<i>Eryx jaculus</i>	<i>Athene noctua</i>
<i>Palaeoloxodon antiquus</i>	Εντομοφάγα	<i>Hierophis gemonensis</i>	<i>Strix aluco</i>
	<i>Erinaceus sp.</i>	<i>cf. Dolichophis caspius</i>	<i>Apus apus</i>
Περισσοδάκτυλα	<i>Talpa sp.</i>	<i>Malpolon monspessulanus</i>	<i>Apus cf. pallidus</i>
<i>Stephanorhinus sp.</i>	<i>Crociodura suaveolens</i>	<i>Malpolon sp.</i>	<i>Hirundo rustica</i>
		<i>Coronella sp.</i>	<i>Certhia sp.</i>
Αρτιοδάκτυλα	Χειρόπτερα	<i>Coronella cf. austriaca</i>	<i>Turdus cf. philomenos</i>
<i>Sus scrofa</i>	<i>Myotis sp.</i>	<i>Elaphe quatuorlineata</i>	<i>Corvus corone</i>
<i>Cervus elaphus</i>	<i>Myotis blythii</i>	<i>Zamenis longissima</i>	<i>cf. Corvus monedula</i>
<i>Dama dama</i>	<i>Rhinolophus hipposideros</i>	<i>Zamenis cf. situla</i>	<i>cf. Pica pica</i>
<i>Capreolus capreolus</i>		<i>cf. Telescopus sp</i>	<i>Pyrrhocorax</i>
<i>Bos primigenius</i>	Αμφίβια	<i>Natrix natrix</i>	<i>pyrrhocorax</i>
<i>Capra ibex</i>	<i>Bufo bufo</i>	<i>Vipera sp.</i>	<i>Emberiza citrinella</i>
	<i>Rana sp.</i>		
Λαγόμορφα			
<i>Lepus europaeus</i>			

Πίνακας 1. Κατάλογος πανίδας από το σπήλαιο Καλαμάκια.

Τα μεγάλα θηλαστικά μαρτυρούν ένα περιβάλλον αποτελούμενο από ποικίλους βιότοπους, εκτεταμένες περιοχές με έντονο ανάγλυφο κι ένα κλίμα σχετικά ήπιο. Τα μικρά σπονδυλωτά από την πλευρά τους μαρτυρούν ένα ανοικτό περιβάλλον γύρω από το σπήλαιο, την ύπαρξη μικρών δασικών εκτάσεων και ένα κλίμα μεσογειακό, θερμό και ξηρό. Η παλυνολογική ανάλυση, τέλος, μαρτυρεί τη θαμνώδη κάλυψη της χερσονήσου της Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, ενώ κατά τόπους και κατά περιόδους αναπτυσσόταν μεσογειακό δάσος, αποτελούμενο κυρίως από πλατάνια, αγριελιές, φυλίκια και θάμνους⁹.

Ανθρώπινα κατάλοιπα

Εκτός όλων των άλλων, η ανασκαφή έφερε στο φως και 14 ανθρώπινα κατάλοιπα που ανήκουν σε ανθρώπους του Νεάντερταλ, τους βιολογικούς δηλαδή φορείς της Μέσης Παλαιολιθικής. Πρόκειται για ένα σπόνδυλο, ένα θραύσμα κρανίου, ένα τμήμα περόνης, ένα σκαφοειδές οστό και 10 δόντια, ευρήματα που συνθέτουν το μεγαλύτερο σύνολο νεαντερτάλιων καταλοίπων στην Ελλάδα σήμερα¹⁰.

⁸ Roger – Darlas 2008.

⁹ Lebreton κ.ά. 2008.

¹⁰ Harvati κ.ά. 2013.

Πολιτισμικά στοιχεία

α) Τρόπος ζωής

Το σπήλαιο κατοικούνταν περιοδικά από νεαντερτάλιους κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες. Οι ένοικοί του κυνηγούσαν συστηματικά πλατόνια και αιγάγρους, πολύ πιο σπάνια αγριόχοιρους και περιστασιακά άλλα μεγάλα θηλαστικά. Η μελέτη των οστέινων καταλοίπων έδειξε ότι τα θηράματα μεταφέρονταν ολόκληρα στον χώρο του σπηλαίου για να καταναλωθούν, ενώ τα ίχνη από τα λίθινα εργαλεία πάνω στα οστά μαρτυρούν όλη τη σχετική διαδικασία προετοιμασίας των θηραμάτων: γδάρσιμο, τεμαχισμό σε μεγάλα κομμάτια, ξεκοκάλισμα, καθώς και σπάσιμο των οστών που περιέχουν μεδούλι για την αφαίρεσή του.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι κατά καιρούς οι ένοικοι του σπηλαίου είχαν ως κύρια πηγή τροφής τις χελώνες (*Testudo marginata* και *Testudo hermanni*), τα χέλυα των οποίων πιθανόν να χρησιμοποιούσαν στη συνέχεια ως δοχεία.

β) Κατοίκηση του σπηλαίου

Η ανασκαφή αποκάλυψε 17 επάλληλα δάπεδα κατοίκησης, από τα κατάλοιπα των οποίων προκύπτει ότι το σπήλαιο χρησίμευε τις περισσότερες φορές ως χώρος σύντομης παραμονής και σπανιότερα για εγκαταστάσεις μεγαλύτερης διάρκειας.

Αποκαλύφθηκαν, επίσης, πολλές συγκεντρώσεις καταλοίπων φωτιάς («εστίες»), διαφόρων τύπων, λίθινες κατασκευές, με κυριότερες μια κυκλοτερή κατασκευή από λίθους μετρίου μεγέθους, καθώς και δύο λιθόστρωτα δάπεδα.

γ) Λιθοτεχνία

Τα λίθινα τέχνηργα ανήκουν σε μoustέρια σύνολα με αρκετά έντονη την παρουσία της μεθόδου Λεβαλλούα (εικ. 3). Τα συχνότερα εργαλεία είναι τα ξέστρα, ενώ χαρακτηριστικές είναι και οι μoustέριες αιχμές, δίχως βέβαια να απουσιάζουν οι υπόλοιποι γνωστοί τύποι εργαλείων της Μέσης Παλαιολιθικής.

Σε όλα τα δάπεδα κατοίκησης η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται από το μικρό μέγεθος των τέχνηργων, τον πολύ μικρό αριθμό πυρήνων, τον μικρό αριθμό των υποπροϊόντων της κατάτμησης και το υψηλό ποσοστό διαμορφωμένων εργαλείων. Τα χαρακτηριστικά αυτά οφείλονται αναμφίβολα στη μακρινή προέλευση και την ανεπάρκεια των διαθέσιμων πρώτων υλών. Οι τελευταίες έφθαναν στο σπήλαιο σε προχωρημένο βαθμό κατεργασίας ή ακόμη και με τη μορφή έτοιμων τέχνηργων.

Το ανώτερο δάπεδο κατοίκησης (και μόνο αυτό) απέδωσε κοχύλια του είδους *Callista chione* (γυαλιστερές) που έχουν υποστεί κατεργασία και έχουν διαμορφωθεί σε εργαλεία, αντίστοιχα με τα λίθινα, προσφέροντας ένα καλό παράδειγμα προσαρμογής του ανθρώπου στο περιβάλλον του και εκμετάλλευσης όλων των δυνατοτήτων που αυτό του προσφέρει.

Ανώτερη Παλαιολιθική

Για την Ανώτερη Παλαιολιθική διαθέτουμε στοιχεία τόσο από τις παλαιότερες δοκιμαστικές τομές στα σπήλαια Κολομίνιτσα, Καστάνης, Σκοινί 4 και 3, Τριψάνα και Μελιτζιά, όσο και από το ανασκαφικό πρόγραμμα που βρίσκεται σε εξέλιξη στα σπήλαια Κολομίνιτσα και Μελιτζιά. Συνολικά, οι ανασκαφές αυτές έχουν δώσει στοιχεία για όλες τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής¹¹.

Όπως είναι γνωστό, οι βιολογικοί φορείς της Ανώτερης Παλαιολιθικής, οι Ανατομικά Σύγχρονοι Άνθρωποι (*Homo sapiens*), έφτασαν στην Ευρώπη πριν από 40.000 χρόνια περίπου, προερχόμενοι από την Αφρική, όπου είχαν εμφανιστεί πολύ νωρίτερα. Ο ακριβής χρόνος

¹¹ Darlas – Psathi 2008.

άφιξης τους στην Ευρώπη, ο ρυθμός εξάπλωσής τους και η διαδικασία αντικατάστασης των προηγούμενων κατοίκων, των νεαντερτάλιων, αποτελούν καίρια ζητήματα της έρευνας¹².

Στη Μάνη η μετάβαση από τη Μέση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική αντιπροσωπεύεται στα αντίστοιχα στρώματα της Κολομίνιτσας. Βέβαια τα στοιχεία είναι ακόμη λίγα, δεδομένης της πολύ μικρής έκτασης της ανασκαφής, αλλά είναι πολύ περισσότερες οι ελπιδοφόρες υποσχέσεις για τα αποτελέσματα μιας μελλοντικής εκτεταμένης ανασκαφής, η οποία αναμφίβολα θα έχει πολλά στοιχεία να συνεισφέρει στην προαναφερθείσα επιστημονική συζήτηση. Προς το παρόν, τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι τα λιθοτεχνικά σύνολα των στρωμάτων αυτών, τα οποία περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά τέχνηρα τόσο της Μέσης, όσο και της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τα στρώματα που αντιστοιχούν στη μεταβατική φάση χρονολογούνται στο διάστημα 39.000-37.000 π.Χ.

Περιβαλλοντικά στοιχεία

Τα περιβαλλοντικά στοιχεία γι' αυτήν την περίοδο είναι λιγοστά σε σύγκριση με εκείνα της Μέσης Παλαιολιθικής, καθώς δε διαθέτουμε ακόμη αποτελέσματα εργαστηριακών αναλύσεων. Είναι, ωστόσο, γνωστό ότι κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική επιδεινώθηκαν προοδευτικά οι κλιματικές συνθήκες ως το 18.000 π.Χ., οπότε περίπου κορυφώθηκε η τελευταία παγετώδης περίοδος. Η μεταβολή αυτή αποτυπώνεται στη σύνθεση της πανίδας της Μάνης με την προοδευτική μείωση της συχνότητας του πλατονιού, κατ' εξοχήν μεσογειακού είδους, για να κυριαρχήσει, αντίστροφα, το ελάφι, ζώο που ζει σε ψυχρότερο και πιο δασωμένο περιβάλλον.

Πολιτισμικά στοιχεία

α) Τρόπος ζωής

Πολύ περισσότερα είναι τα πολιτισμικά στοιχεία που έχουν προκύψει ως τώρα από την έρευνα. Οι *Homo sapiens* της Ανώτερης Παλαιολιθικής ζούσαν και αυτοί νομαδικά, ως κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες, και συνέχιζαν την εναλλάξ κατοίκηση των σπηλαίων, χρησιμοποιώντας αυτά άλλοτε ως χώρους κύριας εγκατάστασης και άλλοτε ως χώρους σύντομης παραμονής.

Η έντονη κυνηγετική δραστηριότητα μαρτυρείται όχι μόνο από τα πυκνά οστέινα κατάλοιπα των θηραμάτων, αλλά και από το γεγονός ότι τα πιο χαρακτηριστικά λίθινα τέχνηρα, κυρίως οι αιχμές και οι μικρολεπίδες με ράχη, που βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες, αποτελούσαν στοιχεία όπλων, κυρίως ακοντίων και βελών.

Στο τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής, κατά τη μετάβαση προς την Ανώτερη Παλαιολιθική, καθώς και στις πρώτες φάσεις αυτής, το κυριότερο θήραμα ήταν το πλατόνι. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, τα κατάλοιπά του γίνονται όλο και πιο σπάνια ανάμεσα στα διατροφικά κατάλοιπα των παλαιολιθικών κατοίκων προς όφελος εκείνων του ελαφιού. Η κυριαρχία των καταλοίπων ελαφιού στις ύστερες φάσεις μαρτυρεί αναμφίβολα ότι οι κάτοικοι της Μάνης επιδίδονταν πλέον σχεδόν αποκλειστικά στο κυνήγι ελαφιών. Τα άλλα θηλαστικά, κυρίως οι αϊγαγροι και οι αγριόχοιροι, έπαιζαν πολύ μικρότερο ρόλο. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η έντονη παρουσία καταλοίπων λαγού και κυρίως πτηνών, ένδειξη ότι αποτελούσαν σημαντική πηγή διατροφής, ιδιαίτερα κατά τις ύστερες φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τέλος, από τις παραθαλάσσιες αυτές εγκαταστάσεις δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν τα κοχύλια.

β) Τεχνολογικές καινοτομίες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τεχνολογικές καινοτομίες, επινοήσεις των *Homo sapiens*, οι οποίες χαρακτηρίζουν την Ανώτερη Παλαιολιθική. Από τις πολλές καινοτομίες αυτής της περιόδου, που έχουν διαπιστωθεί σε διάφορα μέρη του κόσμου, στα ανασκαφικά

¹² Hoffecker 2009.

ευρήματα της Μάνης έχουν αποτυπωθεί κατά βάση εκείνες που σχετίζονται με την κατασκευή εργαλείων και όπλων.

Λιθοτεχνία. Στη νέα αυτή εποχή (και ειδικότερα μετά την Ωρινιάκια φάση) η κατεργασία του λίθου αποσκοπεί πρωτίστως στην παραγωγή στενόμακρων λεπίδων, οι οποίες διαμορφώνονται στη συνέχεια σε εξειδικευμένα εργαλεία και εξαρτήματα όπλων. Πράγματι, με εξαίρεση την ωρινιάκια λιθοτεχνία της Κολομίνιτσας, όλα τα άλλα λιθοτεχνικά σύνολα των μεταγενέστερων φάσεων χαρακτηρίζονται από την παρουσία μικρολεπίδων με ράχη και αιχμών (εικ. 4). Τα τέχνηρα αυτά αποτελούν στοιχεία βλημάτων, δηλαδή ακοντίων και βελών, με κατασκευαστικές λεπτομέρειες που διευκολύνουν την αποτελεσματική στείλώς τους.

Ειδικότερα, κατά τη Γραβέττια φάση τα κυριότερα εργαλεία είναι οι μικρολεπίδες με ράχη και οι αιχμές, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν εκείνες με μονόπλευρο μίσχο, από τους πιο χαρακτηριστικούς εργαλειακούς τύπους. Στις επόμενες φάσεις (Επιγραβέττια, Τελική Παλαιολιθική) συνεχίζουν να κυριαρχούν οι ίδιοι εργαλειακοί τύποι, αλλά τα τέχνηρα είναι πολύ μικρότερων διαστάσεων. Τα εξαιρετικά μικρά τέχνηρα της Τελικής Παλαιολιθικής αποτελούσαν αναμφίβολα εξαρτήματα βελών, μια έμμεση μαρτυρία ότι είχε ήδη επινοηθεί το τόξο.

Βέβαια, παράλληλα με αυτά τα χαρακτηριστικά τέχνηρα, εξαρτήματα βλημάτων, συνεχίζεται και η παραγωγή μεταποιητικών εργαλείων (ξέστρων, οπέων, σφηνίσκων, γλυφίδων κ.λπ.), που συναντώνται σε όλες τις περιόδους και φάσεις.

Κατεργασία οστού. Άλλη σημαντική καινοτομία της νέας εποχής είναι η χρήση του οστού για την κατασκευή εργαλείων και όπλων, κυρίως αιχμών. Το ζωικό αυτό υλικό προσφέρεται καλύτερα για κατεργασία, ενώ οι αιχμές είναι πιο αποτελεσματικές, καθώς πιο ελαστικές και πιο ανθεκτικές από τις λίθινες. Βέβαια οι τελευταίες εξακολουθούν να είναι πολύ περισσότερες, αφού η κατασκευή τους είναι πολύ ευκολότερη.

Η κατεργασία των οστών έδωσε και άλλους τύπους εργαλείων, κυρίως μεταποιητικών, όπως σουβλιά, «σπάτουλες» κ.ά. Μια άλλη, πιο όψιμη, καινοτομία στον τομέα της κατεργασίας του οστού είναι η επινόηση της βελόνας με τρύπα στο πίσω μέρος, ακριβώς όπως τη γνωρίζουμε και σήμερα, μαρτυρία ότι το εργαλείο αυτό είχε αποκτήσει από τότε την οριστική του μορφή (εικ. 5).

γ) Πνευματικές εκδηλώσεις

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι μεταξύ των ανασκαφικών ευρημάτων περιλαμβάνονται και κάποια που μας παρέχουν τις αρχαιότερες σαφείς μαρτυρίες για τις πνευματικές και μεταφυσικές ανησυχίες των κατοίκων της Μάνης. Είναι και αυτή μια κορυφαία κατάκτηση του πνεύματος των *Homo sapiens*, σε αντίθεση με τους Ανθρώπους του Νεάντερταλ, οι οποίοι δεν μας έχουν αφήσει παρόμοιες μαρτυρίες. Τα ευρήματα αυτά είναι η συστηματική χρήση χρωστικών υλών και η κατασκευή περιάπτων και κοσμημάτων.

Χρωστικές ύλες. Όλα τα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, σε όλα τα σπήλαια της Μάνης, απέδωσαν μαζί με τα άλλα ευρήματα και κομμάτια σιδηρομεταλλεύματος (αιματίτη), το οποίο χρησίμευε δίχως αμφιβολία ως χρωστική ύλη (ώχρα). Αξίζει να επισημανθεί ότι το σιδηρούχο αυτό ορυκτό, το οποίο ανευρίσκεται (σε φυσική μορφή) σε πολλά σημεία της ευρύτερης περιοχής, απουσιάζει παντελώς από τα στρώματα της Μέσης Παλαιολιθικής.

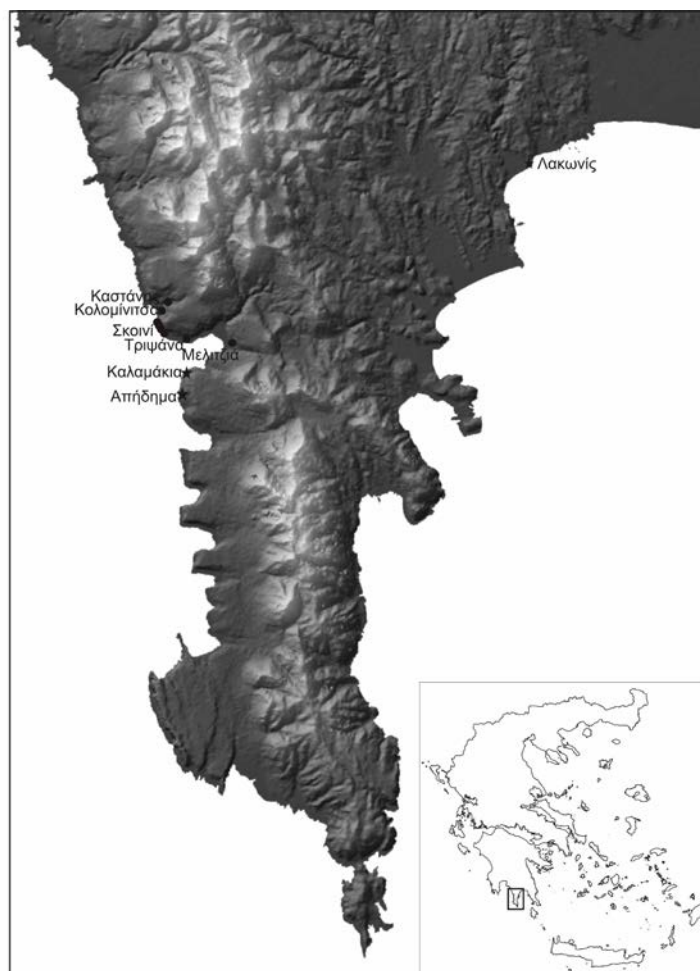
Περίαπτα-κοσμήματα. Η ανασκαφή της Μελιτζιάς έδωσε, ανάμεσα στα άλλα ευρήματα, και δύο περιάπτα, δύο κυνόδοντες ελαφιού, που φέρουν οπή για ανάρτηση στη ρίζα τους (εικ. 5). Από την ίδια ανασκαφή προέρχεται και ένα τμήμα από κοχύλι του είδους *Dentalium*, το οποίο αποτελούσε προφανώς στοιχείο περιδεραιού, χρήση που μαρτυρείται και σε πολλές άλλες ανασκαφές αυτής της περιόδου.

Επίλογος

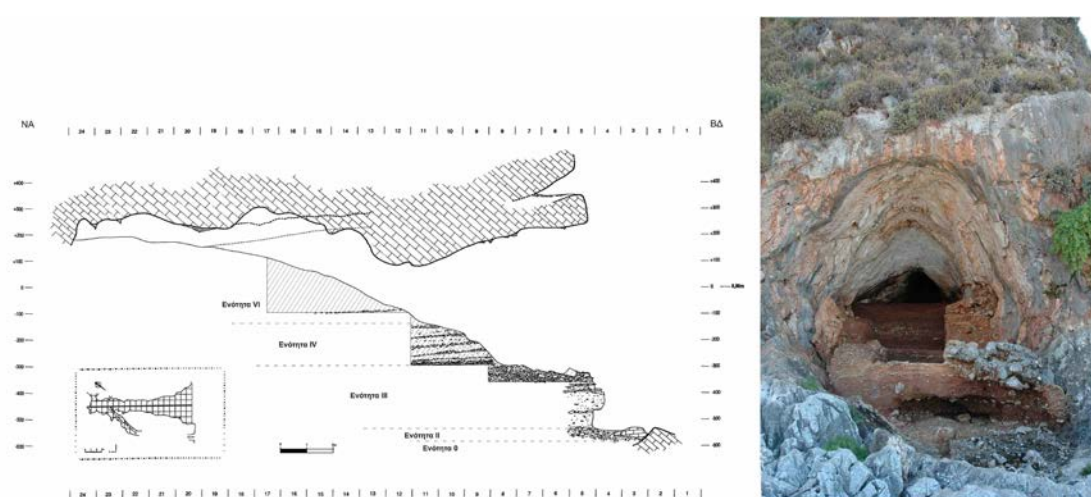
Συμπερασματικά, είκοσι χρόνια συνεχούς έρευνας μας έχουν προσφέρει σημαντικά στοιχεία και γνώσεις για τη Μέση και την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μάνη, μια περίοδο σχεδόν 100.000 ετών. Τα στοιχεία που αντλούνται αφορούν όχι μόνο τη Μάνη, αλλά γενικότερα τη νότια Πελοπόννησο και κατ' επέκταση ολόκληρη την Ελλάδα, αν ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για μια από τις ελάχιστες παλαιολιθικές έρευνες στη χώρα μας, η οποία αποτελούσε, ως πολύ πρόσφατα, *terra incognita* για την παλαιολιθική αρχαιολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

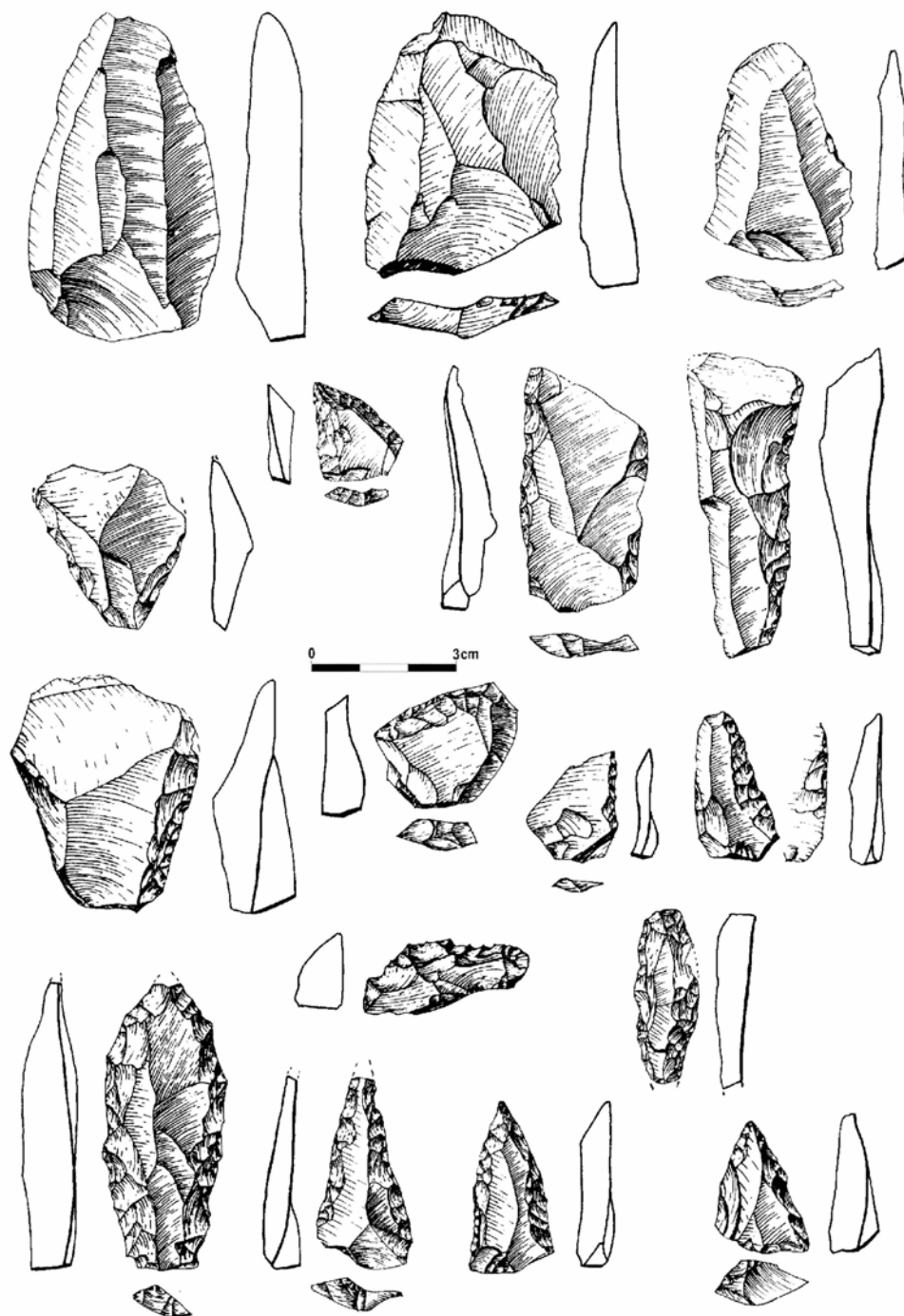
- Darlas – de Lumley 2004: A. Darlas – H. de Lumley, La grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce). Sa contribution à la connaissance du Paléolithique moyen de Grèce, στο: *XIVème Congrès UISPP. 5ème Section: Le Paléolithique moyen*, BAR International Series 1239, Oxford 2004, 225-233.
- Darlas – Psathi 2008: A. Darlas – E. Psathi, Le Paléolithique supérieur dans la péninsule du Mani (Péloponnèse, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 51-59.
- De Lumley – Darlas 1994: H. de Lumley – A. Darlas, Grotte de Kalamakia (Aréopolis, Péloponnèse), *BCH* 118, 1994, 535-559.
- Harvati κ.ά. 2003: K. Harvati – E. Panagopoulou – P. Karkanas, First Neanderthal remains from Greece: the evidence from Lakonis, *Journal of Human Evolution* 45, 2003, 465-473.
- Harvati κ.ά. 2011: K. Harvati – C. Stringer, P. Karkanas, Multivariate analysis and classification of the Apidima 2 cranium from Mani, Southern Greece, *Journal of Human Evolution* 60, 2011, 246-250.
- Harvati κ.ά. 2013: K. Harvati – A. Darlas – S. E. Bailey – T. R. Rein – S. El Zaatari – L. Fiorenza – O. Kullmer – E. Psathi, New Neanderthal remains from Mani peninsula, S. Greece: The Kalamakia Middle Palaeolithic cave site, *Journal of Human Evolution* 64, 2013, 486-99 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.jhe>).
- Hoffecker 2009: J. F. Hoffecker, Out of Africa: Modern human origins special feature: The spread of modern humans in Europe, στο: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 106 (38), 2009, 16040-16045.
- Lebreton κ.ά. 2008: V. Lebreton – E. Psathi – A. Darlas, Environnement végétal des néandertaliens de la grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 61-68.
- Μπασιάκος 1993: Ι. Μπασιάκος, *Χρονολόγηση απολιθωμάτων και σπηλαιοαποθεμάτων με τη μέθοδο του Συντονισμού της Ηλεκτρονικής Στροφορμής και μελέτη μορφολογίας υπόγειου καρστ και των σχετικών ραδιομετρικών και γεωλογικών συνθηκών σε σπηλαιοπεριβάλλοντα της περιοχής Διρού Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Ντάρλας 1999: Α. Ντάρλας, *Η παλαιολιθική Μάνη. Η ανασκαφή στα Καλαμάκια*, Αθήνα 1999.
- Ντάρλας 2007: Α. Ντάρλας, Παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης, στο: Ε. Κονσολάκη (επιμ.), *Έπαθλον, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουλίου 2002*, τόμ. Α', Αθήνα 2007, 23-48.
- Ντάρλας 2012: Α. Ντάρλας, Γεωμορφολογική εξέλιξη και κατοίκηση των σπηλαίων της δυτικής ακτής της Μάνης κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και το Ολόκαινο, στο: Ν. Ζαχαριάς – Μ. Γεωργακοπούλου – Κ. Πολυκρέτη – Γ. Φακορέλλης – Θ. Βακούλης (επιμ.), *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, Αθήνα 2012, 237-253.
- Panagopoulou κ.ά. 2004: E. Panagopoulou – P. Karkanas – G. Tsartsidou – E. Kotjabopoulou – K. Harvati – M. Ntinou, Late pleistocene archaeological and fossil human evidence from Laconis Cave, Southern Greece, *Journal of Field Archaeology* 29, 2004, 323-349.
- Πίτσιος 2000: Θ. Κ. Πίτσιος, *Ο Ταινάριος Άνθρωπος*, Αθήνα 2000.
- Roger – Darlas 2008: T. Roger – A. Darlas, Microvertébrés, paléo-environnement et paléoclimat de la grotte de Kalamakia (Péloponnèse, Grèce), στο: A. Darlas – D. Mihailovic (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, BAR International Series 1819, Oxford 2008, 77-84.

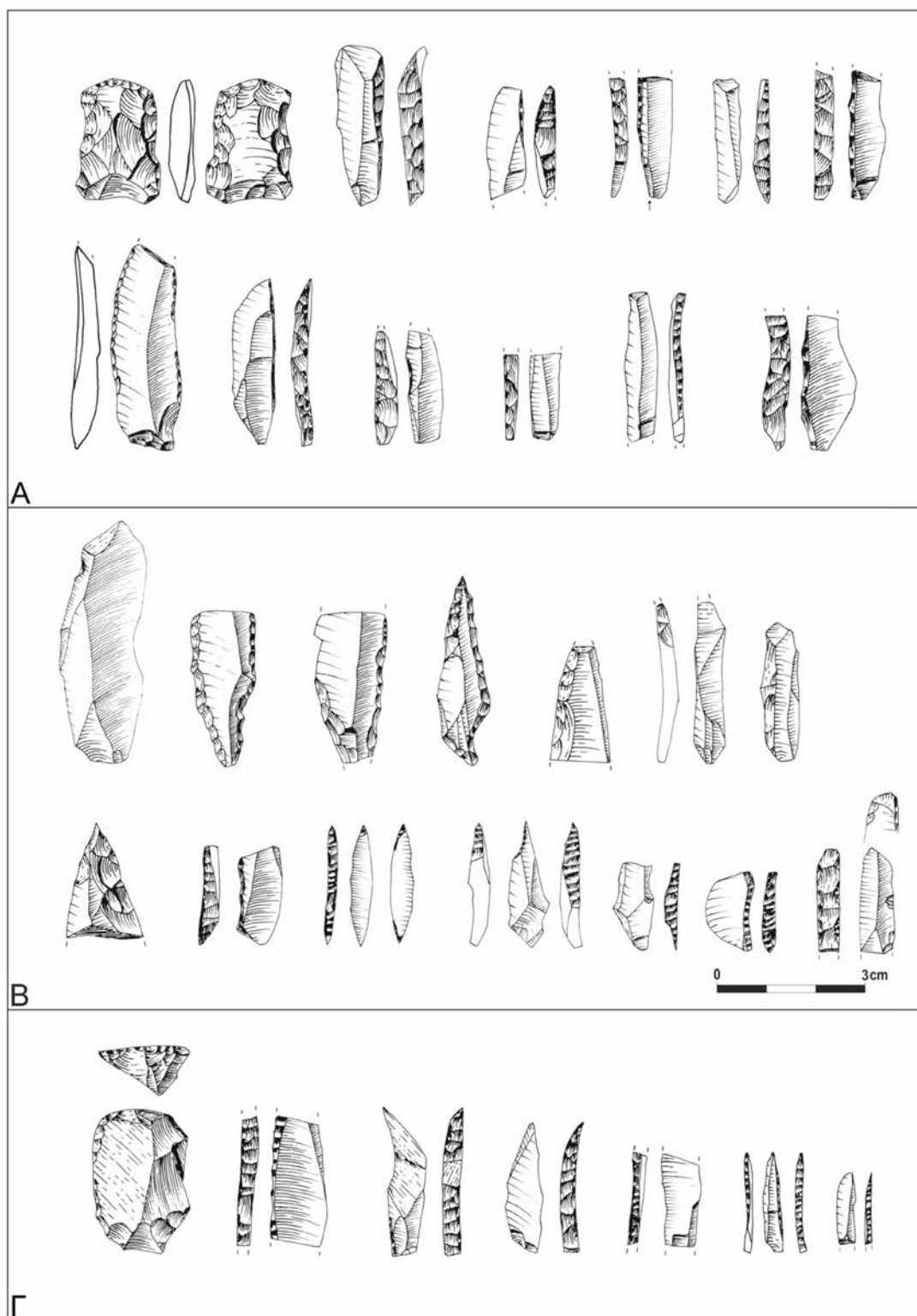
Εικ. 1. Οι ανασκαμμένες παλαιολιθικές θέσεις της Μάνης (με αστερίσκο σημειώνονται οι θέσεις της Μέσης Παλαιολιθικής, με κύκλο εκείνες της Ανώτερης Παλαιολιθικής) (Α. Ντάρλας).

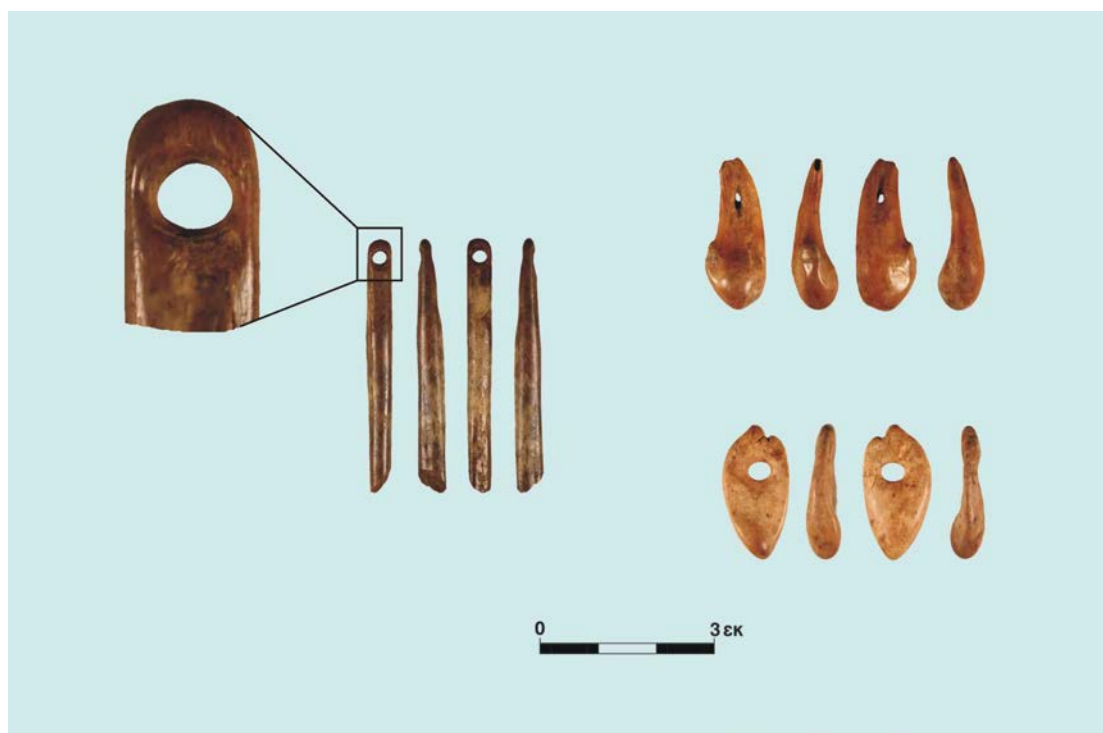
Εικ. 2. Σπήλαιο Καλαμάκια. Τομή και σχηματική στρωματογραφία (αριστερά). Γενική άποψη του στομίου και των επιχώσεών του (δεξιά) (σχεδ./φωτ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 3. Λίθινα τέχνηρα της Μέσης Παλαιολιθικής από το σπήλαιο Καλαμάκια (σχεδ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 4. Λίθινα τέχνηρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από τα σπήλαια Μελιτζιά (Α), Σκοινί 4 (Β) και Τριπάνα (Γ) (σχεδ. Α. Ντάρλας).

Εικ. 5. Τμήμα οστέινης βελόνας και κυνόδοντες ελαφιού με σπή ανάρτησης (περίαπτα) από το σπήλαιο Μελιτζιά (φωτ. Α. Ντάρλας).

ISBN 978-960-89611-6-6

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (ΙΤΥΕ-ΕΚΔΕ)